

העברית ושתי צרותיה

נדודים, מיזוגים והסתרה בנתיביהן של הערבית והיידיש

רבים מהוויכוחים על דמותה של השפה העברית התנהלו כשברקע מונח המטען האידיאולוגי של הרצון להתבדל ולהתרחק מן הערבית ומן היידיש. עשרות ומאות פרטים קטנטנים, החלטות שנעשו באינספור צמתים, נבעו מתוך הרצון להקיא את הערבית או את היידיש מקרבה של העברית. התרבות העברית משכתבת ומתבנת את תרבויות היידיש והערבית בדמותה, ומניחה שכבת ציפוי סמיכה על עולם שקשה יותר ויותר לשחזרו. אולי רק ההשתכנות בתווך, בשפה שאיננה לגמרי ערבית ואיננה לגמרי יידיש ואיננה לגמרי עברית חדשה, תאפשר לנו לראות בבירור רב יותר עד כמה לא מוצו האפשרויות ולא תמו הנדודים של הערבית והיידיש.

מ אז הגילויים פורצי הדרך של הבלשנות המשווה במאות ה-18 וה-19 ניסו המלומדים לתאר כיצד שפות נולדו, השתנו והתפצלו מן השפות שקדמו להן ויצאו לדרך חדשה. התהוותן של קבוצות חברתיות, מאבקים בין אליטות, מרידות ילידים, הקמת מקומות יישוב – כל אלה מילאו תפקיד בפלא הגדול מכולם: הולדתה של שפה חדשה. בעת העתיקה היו אלה בעיקר גבולות טבעיים כהרים וכנהרות, או אבדן הקשר בין קבוצות דוברים, שהביאו להתבדלותן של שפות חדשות (או דיאלקטים חדשים). בהיסטוריה הקרובה יותר אלינו, מנגנונים רבי-עצמה כדוגמת הדפוס, המנהל המדינתי ומערכת החינוך הממלכתית הם שהביאו להולדתן ולהסדרתן של שפות הלאום, ולצימוד השגור בין שפה, לאום וטריטוריה, שהפך למובן-מאליו הפוליטי באירופה מאז שלום וסטפליה ב-1648. מחירו של המובן מאליו הזה היה ההתעלמות מן המורכבות העצומה של המציאות הלשונית, ממקרים שאינם מתיישבים בנקל עם הצימוד הזה. התעלמות זו הייתה על פי רוב מכוונת, ונבעה מאידיאולוגיה מגובשת. היהודים, למשל, היו קוץ בעין של הסדר העולמי החדש הזה, בהיותם עם חסר טריטוריה, הדובר אינספור שפות. בסוף המאה ה-19 השכילו הציונים להציע לעולם פתרון ששייב את הסדר על כנו: טריטוריה אחת ושפה אחת לעם היהודי. אל תוך הטריטוריה הזאת ואל תוך השפה הזאת נקלעו – שלא

במקרה ושלא בטובתן – שתי שפות, שהן בעצמן עוכרות שלוה ידועות ומטרד לא קטן לבלשנים המשווים ולכל סדר עולמי עתידי: הערבית והיידיש.

זאת בראש וראשונה משום שהן הערבית והן היידיש נולדו מתוך נדודים, הרחק ממקומות יישוב מתוחמים. הערבית הייתה בראשיתה שפתם של הערב, השבטים הנודדים של חצי האי ערב. החיזיון הנפוץ של ערב הטרומ-אסלאמית, שנחקק בשירה ובתרבות, הוא ההשתהות על שרידי המאהל לאחר שיושביו אספו את מיטלטליהם והמשיכו בדרכם. "فَقَا نَبَّكَ مِنْ ذِكْرِي حَيْبٍ وَمَنْزِل" (בתרגום אשר גורן: "עמדו ונוריד דמעה, אזכר אהובה, נוה") – כך קרא המשורר הגדול אמרו אלקיס לחבריו, משהגיע למאהל שבו התגוררה אהבת חייו וגילה כי לא נותר שם דבר. מאוחר יותר הפכו דבר אלוהים בשפה הערבית וייסודה של דת האסלאם את השפה הערבית לנשאת של ציוויליזציה שלמה, שעתידה הייתה להתפשט בעולם כולו, ושדוברי שפות אחרות החלו ללמוד ולחקור את מעמקה האינסופיים. משמעותם של כיבושי האסלאם הייתה שהמגוון הלשוני והתרבותי שאפיין מלכתחילה את הערבית התעצם והסתעף עשרות מונים, למול המפגש בין להגי חצי האי ערב לאוכלוסיות דוברות פרסית, ברברית, קסטיליאנית, טורקית ועוד ועוד. הערבית הפכה במהרה לשפת עולם רבת-השפעות ורבת-מוקדים, שיקשה למנות את כל המרכזים התרבותיים שפרנסה לאורך ההיסטוריה.

ומהי יידיש אם לא שפת עולם רבת-השפעות ורבת-מוקדים, שיקשה למנות את כל המרכזים התרבותיים שידעה לאורך ההיסטוריה? כיצד נולדה היידיש אם לא במפגש בין שפות – מדיבור בניב גרמני ומהלון ושוב במרחב הסלאבי, מהשפעות ואינסוף שברירי ציטוטים מהעברית של התפילה והתורה וההפטרות, מלימודי הגמרא בחדר, מהספרות היהודית הענפה לאורך הדורות בשלל גוונים של עברית ושל עוד שפות הברידיות, ומן המשפט האחרון שנאמר הבוקר אצל החייט או אצל החנווני? היידיש הפליאה להעמיד ספרות ושירה שנתנו קול לתלאות ולתקוות של דובריה, ובמחוזות אחדים היא אף צמחה – אולי מאוחר מדי – להיות שפת תרבות מוקפדת ומוערכת. אבל אפשר וגם כדאי לדבר על אותה יידיש שהייתה מטרה ללעג ולבוז, שאויביה טענו כי אינה ראויה כלל להיחשב שפה, אלא רק "ז'רגון", שפתם של פשוטי העם שראו כיצד האליטות הולכות ונוטשות אותה לטובת "שפת המדינה" (הרוסית, למשל, בתחום המושב) או מתמסרות לשפה הערבית המתחדשת.

מבין אינספור המוקדים של היידיש, הלב יוצא אל המושבות של הברון הירש, שחכר אניות והביא יהודים מבסרביה, מפולין ומרוסיה אל הערבות השוממות של ארגנטינה. אחריהם החלו להגיע מהגרים דוברי יידיש "רגילים", שהתיישבו בעיקר בערים. את אלה גם את אלה ניחמו הבדרנים, שהפכו את ארגנטינה למרכז חשוב של זמרה ובידור קל ביידיש. המייסד הבלתי-מעורער של הפרויקט הזה היה חבל כץ (Jével Katz), שמת צעיר, ושיום מותו היה יום אסון בקהילה דוברת היידיש בארגנטינה. הוא דמיין מחדש את המושבות היהודיות של ארגנטינה בדמות העיירה המזרח-אירופית, ומיזג את היידיש הלא-תקנית שלו במילים ספרדיות, כפי שעשו ממילא רוב דוברי היידיש בארגנטינה. כך כתב למשל על הקושי למצוא דירה בעיר: "איך בין צופרידן אין אַרגענטינע / ס'איז אַ גאַלדענע מדינה / נאָר מיט איין זאָך איז דאָ צרות, / מען דאַרף אַרומזוכן דאָ דירות"

אני מרוצה בארגנטינה / זו מדינה ששווה זהב / רק בדבר אחד יש בעיות / צריך להסתובב ולחפש דירות). הטרוניה של כץ ממשיכה והופכת לזעקת שבר: "געוואַלד, יידן, בונעאַ כענטע (buena gente), / איך זוך אַ צימער, אַ דעפּאַרטאַמענטע (departamento), / ווער עס ווייס, ענטפּערט מיר אורכענטע (urgente), / כ'מוז זיך קלײַבן אינמעדיאַטאַמענטע! (inmediatamente)" (הצילו, יהודים, אנשים טובים, / אני מחפש חדר, דירה, / מי שידוע, שיענה לי דחוף, / אני צריך לעבור דירה מידי!).

אך מוטב אולי להפנות את המבט למוקד אחר של היידיש, שהיה גם מוקד חשוב של השפה הערבית: פלסטינה-ארץ ישראל. עוד לפני העליות הציוניות, מאז הגיעם לארץ במאה ה-15, דיברו האשכנזים ביישוב הישן יידיש בתוך מרחב דובר ערבית. דוברי היידיש למדו ערבית ברחוב וספגו אותה מסביבתם באורח לא פורמלי. בסוף המאה ה-19, כשפנו ראשי הישיבות בירושלים לרבנים האשכנזים בבקשה לקבל היתר ללמד ערבית כדי שיקל על בוגרי הישיבות להשתלב בשוק העבודה, הם נענו בחרם המפורסם, האוסר על תלמידי הישיבות ללמוד שפות זרות – חרם שיש המחשיבים אותו לתקף עד היום. "ספר קורות העתים" שראה אור בוורשה ב-1841 סיפר על שלוש שפות חשובות המתהלכות בארץ ישראל:

"להודיע צו מאכן וויסן עטוואס פון דיא שפראך וואס דר מנהג איז צו רעדין בייא דיא ישמעאלים דען זייא ריידין מיט דרייא שפראך א' דיא שפראך פון ישמעאל, ב' פארטיגאל, דיא שפראך ריידין די יהודים וואס הייסן פרענקן, ג' דיא שפראך פון ערבית דיא שפראך ריידין אלי מענשן הן דארף לייט הן שטאט לייט אין אלי זייערי האנדלן." (להודיע קצת מהלשון שנוהגים לדבר שם בין הישמעאלים; בג' לשונות נוהגים לדבר שם: א' – שפת ישמעאל [טורקית]; ב' – פורטיגל [לדינו, ספניולית] – שפה זו מדברים היהודים הנקראים "פרענקן"; ג' – שפת ערבית – בשפה זו מדברים כל האנשים, הן אנשי כפר והן אנשי העיר, בכל עיסוקיהם). [תרגום מרדכי קוסובר, בשינויים קלים]

באשר לארגנטינה, החוקרים חלוקים אם יש ישות לשונית יציבה ושיטתית דייה הראויה לכינוי "יידיש ארגנטינית", או שמא מדובר רק בחצייה אד-הוק, ספונטנית, של גבולות לשוניים. באשר לארץ ישראל, לעומת זאת, החוקר מרדכי קוסובר דיבר ללא היסוס על קיומה של יידיש פלסטינית (או "ארץ-ישראלית"), ובספרו פרש על פני יותר מ-400 עמודים את ההשפעות הערביות על היידיש של היישוב הישן, ובייחוד של ירושלים. בין המילים הערביות הרבות שחדרו ליידיש הוא מציין את **כאַמאַם** (חדר מקלחת, מהמילה "חַמַּאם"), **כאַרימקע** (אישה מוסלמית, מהמילה הערבית "חַרִּים", שפירושה נשים), **כאַלאַקן** (לספר, לגלח, מהפועל "חַלַּק"), **מאַלעש** (לא נורא, "מעליש"), **קיפינטע** (מה שלומך? מן הביטוי "כּיפּ אַנְתּה?"), **דאַכילאַק** (ברצינות, מן הביטוי "דח'ילכ"), **טאַלעבן** (לחפש, לבקש, מהפועל "טַלַּב"), **מאַסאַרעס** (כסף, מ"מַצַּארי"), **סורמאַיע** (נעל, מהמילה "צורמיה"), **וואַרשע** (אתר בנייה, מהמילה "וַרְשָׁה", סנת מלאכה), **באַיאַרע** (פרדס, מהמילה "בַּיאַרָה"), **זבונעס** (לקוחות, מהמילה "זַבּוֹן", לקוח), **מכאַטע** (תחנת רכבת, מהמילה "מַחְטָה"). אף

נראה כי לא מעט מילים ערביות שנקלטו לימים בעברית הישראלית עשו קודם לכן את דרכן לידיש הפלסטינית: פֶּאַלכע ("פלחה", עבודת השדה), כומוס (חומוס), מאַאַרופּ (טובה, "מערוף"), כאַיאַל (חייל, איש צבא – מהמילה "ח'יאל", שפירושה חייל בחיל הפרשים, ונתפסת גם כקשורה במילה התנ"כית חַיִל), מאַפּסוט (מרוצה, "מַפְסוּט"), מאַנגאַל (מנגל, מצלה – בידיש נהגתה מילה זו בהטעמה מלרעית) ועוד.

ב-1890, כשנוסד בירושלים ועד הלשון העברית בגלגולו הראשון, ושאַף "להכשיר את הלשון העברית לש[י] מוש בתור לשון מד[ו]ברת בכל עני[י]ני החיים, בבית, בבתי הספר, בחיים הצ[י]בוריים, במסחר ובקני[י]ן, בחר[ו]ן שות ובאמנות, בחכמות ובמדעים", כפי שנכתב במסמך יסודות הוועד מ-1911, עמד כל המגוון הלשוני של היהודים ושל ארץ ישראל בניגוד גמור לכוונה להשליט שפה אחת (לפחות בקרב היהודים). אליעזר בן יהודה, דוד ילין ויתר מחיי השפה העברית נטו לראות בכל השפות האחרות מתחרות אפשריות לעברית. מכל השפות, דווקא שלוש השפות שהיו קרובות יותר לעולמם של רוב היהודים בארץ ובגולה המזרח-אירופית – הארמית, הרוסית והידיש – נתפסו כאיום החמור ביותר לדמותה של העברית, והיחס השלילי ביותר של מחיי העברית היה לידיש, שפת אמם של רוב היהודים באותה העת. מעניין להיווכח כי בדיוני ועד הלשון מ-1912 ועד 1928 יש שתי שפות המכוננות "ז'רגון" – הידיש והערבית המדוברת. שתי השפות הללו נחשבו לשפות נחותות, חסרות דקדוק ותקן, שאין להביא מהן ראייה בעניינים לשוניים. לכל אחת מן השפות הז'רגוניות הייתה גם בת-דמותה התרבותית והמכובדת: בעוד הידיש הושמצה בדיוני הוועד, השפה הגרמנית הועלתה על נס כדוגמה לשפה מערבית מופתית, שראוי לראות בה מודל לחיקוי; ובעוד הערבית המדוברת נחשבה לנחותה, הערבית הספרותית נתפסה כשפה שמית מופתית, שיש בה כדי לתת השראה למפעל התחייה של העברית. מפתיע לראות בדיוני ועד הלשון כיצד אותה תופעה עצמה יוחסה לעתים לשפה הגרמנית על ידי חברים שתפסו את התופעה בצורה חיובית, ולעומת זאת יוחסה לידיש על ידי חברים שתפסו אותה בצורה שלילית. כך למשל בענייני הכתיב, שלגביהם חסידי הכתיב המלא טענו כי הם שואפים שהכתיב העברי יהיה פונטי יותר, בדומה לגרמנית, בעוד מתנגדי הכתיב המלא ייחסו לו תכונות ייחודיות: "הרי לא תכתבו 'מעלעך' (מלך), 'לעחעם' (לחם), 'פע' (פה), כאידישיסטים ממין ידוע" – התריס בן יהודה בנאומו בעד הכתיב החסר, תוך שהוא לועג לא רק לאותם יידישיסטים מודרניסטים שכתבו את המילים העבריות בכתיב פונטי, אלא בכלל לנטייתן של הידיש להרבות באימות קריאה. כמותו, גם דוד ילין מחה נגד אותם כותבי עברית המרבים באימות קריאה, שבהן "נ[י]כר הח[י]קוי לז'רגון". לעומתם, כאמור, חברים אחרים דיברו בהערצה על הכתיב הפונטי הנהדר שנתברכה בו הגרמנית (אבל לא הידיש), והציעו לשאוב ממנו דוגמה. כאשר עלה לדיון צליל האות "צ", דיברו חברים אחדים בזכות הצליל "z גרמנית", והתעלמו לחלוטין מכך שאותו צליל ממש קיים גם בידיש (וגם ברוסית ובפולנית). בכל דיוני הוועד מופיעה הידיש תמיד בהקשרים שליליים, והיא ללא ספק האויבת הגדולה – שפה שמתכנני העברית מבקשים להעלימה ולהותירה מחוץ לגבולות השפה העברית, כחלק מן הגלותיות הדחוויה. לעומת היחס השלילי לידיש, היחס אל הערבית בדיוני ועד הלשון היה דואלי. בבסיס היחס לערבית (הספרותית) עמדה המורשת האירופית של הפילולוגיה השמית המשווה,

שנטתה לראות בערבית שפה שמית מופתית, מושלמת, ששימרה רבות מתכונותיה של השפה השמית הקדומה ולא הושחתה עם השנים. מכיוון שהמחקר הבלשני האירופי ייצג בראשית המאה ה-20 את הידע המדעי של התקופה, ההיצמדות אל הערבית כדוגמה וכמופת הייתה גם בגדר היצמדות לאמת המדעית. על פי שחזוריהם של החוקרים, ההגייה המקורית של הערבית הייתה דומה מאוד לזו של הערבית, ולכן כל התקרבות לערבית התפרשה כהתקרבות לאידיאל של שפה שמית-מזרחית. הערצה זו של מתכנני השפה הערבית לשפה הערבית הייתה קשורה גם בשאיפה של חלקם להתנתק מעברם הגלותי ולתקוע יתד בפינה זו של המזרח התיכון.

בין ביטויי ההערצה הרבים לשפה הערבית אפשר לציין את תכניתו של בן יהודה לאמץ לחיק השפה העברית את שורשי השפה הערבית. בן יהודה ראה בשורשי השפה הערבית אוצר אבוד של השפה העברית, וגרס כי "אם רק נשנה מעט צורתם ונלבישם לבוש עברי הפל יכירום כי הם – זרע בְּרַךְ ה'!" – כלומר כי יש להם הילה של קדושה. בתחום ההגייה, רוב חברי הוועד שאפו לבסס את ההגייה העברית על זו של הערבית, גם אם באופן חלקי. בסוגיית הכתיב, בעוד הכתיב "המלא" היה מזוהה עם היידיש והגרמנית, דווקא הכתיב החסר זוהה עם ערביות (שפירושה היה, כאמור, גם "מדעיות"). יוסף בר"ן מיוחס, שתמך בכתיב הדקדוקי החסר, הכריז כי "צריך לשים לב לדקדוק הערבי כמו שאנו שמים לב לאוצר-הלשון הערבי".

אלא שהיחס לערבית באותן שנים מכריעות לא היה רק חיובי: הערבית, שהייתה למעשה שפת המדינה (בדיוק כמו הרוסית ברוסיה), התחרתה על לבותיהם של הצעירים, ומי שרצה למצוא עבודה היה צריך בדרך כלל ללמוד ערבית. בהדרגה הפכה הערבית גם לשפת האויב, שפת הסכסוך בין היהודים בארץ ישראל לבין האוכלוסייה הילידית של הארץ. כבר בדיוני ועד הלשון אפשר להיווכח שלא דעת כולם הייתה נוחה מן ההשפעה הערבית. נשמעו דעות כי השפה הערבית אינה שפת תרבות כמו השפות של מערב אירופה, ולכן אינה עשויה להתאים לצורכי התרבות של השפה העברית. אל מול השאיפה ליצור שפה שמית-מזרחית כדוגמת הערבית עמדה השאיפה שהשפה החדשה תהיה מודרנית ומערבית, ותכונות אלו נתפסו כסותרות. היו גם שטענו כי הסתמכות-יתר על השפה הערבית תפגע ביוקרתה של השפה העברית, היות שיש בה משום הודאה בכך שהערבית דלה וזקוקה לעזרת הערבית. כך למשל גרס אהרן מאיר מזיא, תוך שהוא מזהה בין היהודים המתבוללים ברוסיה, המעדיפים את שפת המדינה הרוסית, לבין דוברי הערבית העלולים בסופו של דבר להעדיף את השפה הערבית:

"ההכרזה המיוחדת הזאת, שכל השרשים הערבים הם גם עברים תתן מקום לטעות מצד אחד, כי מודים אנחנו שאי אפשר להשפה העברית להיות לשפה חיה בלי סיוע השפה הערבית. ומצד השני, יאמרו המתבוללים שלנו, בעלי 'שפת המדינה', הנה גם ועד הלשון הכריז, כי כל השרשים הערבים הם עברים. ובכן, למה לנו להתני[י]גע להחיות את השפה העברית, הלא יותר נוח לנו ללמד לדבר ערבית, החיה בפי ר[ו]ב התושבים בארצנו..."

רבים מהוויכוחים על דמותה של השפה העברית לאורך יותר ממאה שנים של תכנון לשוני התנהלו כשברקע מונח המטען האידיאולוגי של הרצון להתבדל ולהתרחק מן הערבית ומן היידיש. עשרות ומאות פרטים קטנטנים, החלטות שנעשו באינספור צמתים, נבעו מתוך הרצון להקיא את הערבית או את היידיש מקרבה של העברית. כך, למשל, הקביעה כי המספר הסתמי בעברית יהיה ממין נקבה ("שתיים ועוד שלוש", ולא "שניים ועוד שלושה") נבעה לא רק מתוך נטייה לקצרנות, אלא גם מתוך רצון להתרחק מן הערבית, שהמספרים הסתמיים בה הם ממין זכר. כך גם ההחלטה לסלק את האות א' מעוד ועוד מילים ושמות זרים (לא עוד "נורמאלי", "יאפאן", "פאריס"), שהיום כבר נראית לנו טבעית למדי, קשה שלא לראות בה את דחייתה של המורשת היידיש בעברית. אלא שכפי שלימד אותנו ברונו לאטור (Latour), כל שאיפה לטיהור נידונה בסופו של דבר לכישלון, ליצירתם של יצירי כלאיים, ולא כל שפן השפה, שסופחת לתוכה אינספור השפעות ואינה מופיעה לעולם (וגם מעולם לא הופיעה) בצורה טהורה כלשהי.

אך מעבר לאותם פרטים קטנטנים וחשובים, ראוי לבחון איזו קונפיגורציה התקבלה במפגש המשולש בין הערבית, היידיש והעברית המחודשת, בלי לפקוד את מקומן של כל אותן ישויות, זהויות ושפות שנדחקו לשוליים, ולא זכו להיחשב חברות שוות זכויות במפגש הבלתי-שוויוני בעליל הזה. מבקר הספרות המרוקאי עבד אלכביר אלח'טיבי (Khatibi) טען על המגרב כי "הידע הערבי העכשווי [המצוי שם] הוא עירוב קונפליקטואלי בין שתי אפיסטמות, שבו האחת (המערבית) מכסה על האחרת". אולי בדומה לכך, הידע העברי העכשווי מסתיר הן את הידע שהצטבר בתרבות היידיש והן את זה של התרבות הערבית. התרבות העברית משכתבת ומתבנת את תרבויות היידיש והערבית בדמותה, ומניחה שכבת ציפוי סמיכה על עולם שקשה יותר ויותר לשחזרו. אולי רק ההשתכנות בתווך, בשפה שאיננה לגמרי ערבית ואיננה לגמרי יידיש ואיננה לגמרי עברית חדשה – מציאתו של מה שאלח'טיבי מכנה "אותו דיבור שלישי" ("cette parole tierce") – או במקרה שלנו, אולי דיבור רביעי? – תאפשר לנו לראות בבירור רב יותר עד כמה לא מוצו האפשרויות ולא תמו הנודים של הערבית והיידיש.